

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЮ МОРФЕМ

Стаття присвячена розгляду проблем, пов'язаних з явищем лексикалізації. Акцентується увага на зміні статусу морфем.

Ключові слова: морфемна структура, морфема, аброморфема, лексикалізація морфем, декореляція.

The article is devoted to the consideration of the problems connected with the phenomenon of lexicalization. The attention is focused on the change of morpheme status.

Key words: morphemic structure, morpheme, abbreviation morpheme, lexicalization of morphemes, decorrelation.

Морфема як найменша значуща структурна одиниця слова має діалектичний характер. Потрапивши в певні умови, з часом вона може змінювати своє значення, функцію, статус. З цими змінами пов'язані такі лінгвістичні явища, як декореляція та лексикалізація морфем. Декореляція (від лат. *de-* – префікс зі значенням „віддалення, припинення, скасування, усунення” і *correlatio* „співвідношення”) – зміна статусу, ролі морфем в словоформі при збереженні її меж і форм [4, 276].

Термін *декореляція* вперше вжито в 1959 р. М. М. Шанським [14]. Він же згодом описав цей процес на матеріалі російської мови у праці „Очерки по русскому словообразованию”, окресливши основні напрямки декореляційних змін: зміна характеру або значення морфем та зміна співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [13]. Визначення декореляції, яке подав учений, лягло в основу всіх сучасних тлумачень цього явища.

З процесом декореляції безпосередньо пов'язане явище лексикалізації морфем. Набуття морфемою ознак лексеми нерідко є ло-

гічним продовженням зміни її статусу. В українській мовознавчій науці існують лише фрагментарні дослідження, присвячені вивченню декореляції як історичної зміни в морфемній структурі слів [1; 4; 8–11]. Що ж стосується лексикалізації морфем, то це явище досліджене ще менше. Утім, лексикалізація морфем є однією з ознак розвитку сучасного українського словотворення. З огляду на сказане питання трансформації морфем у лексичні одиниці потребує пильної уваги з боку мовознавців, глибокого і всебічного вивчення.

У сучасному мовознавстві під лексикалізацією розуміється перетворення компонента слова, словоформи чи сполучення слів на окреме слово або стійке словосполучення як еквівалент слова [9, 277; 10, 273]. Розрізняється лексикалізація морфем, словоформ і сполучень слів. Відповідно відомі визначення лексикалізації, у які вкладається вузький зміст цього поняття. Скажімо, О. А. Земська виділяє лексикалізацію морфем [3:134], Д. Е. Розенталь та М. О. Теленкова, автори „Словаря-справочника лингвистических терминов”, тлумачать лексикалізацію як перетворення сполучення слів у стійке словосполучення, яке функціонує в мові як еквівалент окремого слова [7, 118].

Предметом нашого спостереження є лексикалізація морфем, тобто перетворення найменших значущих частин слова на окремі лексичні одиниці.

Лексикалізація морфем належить до відносно малопоширених лінгвістичних явищ. Найчастіше випадки переходу морфем у лексеми фіксуються в сфері розмовного мовлення. Очевидно, саме розмовне мовлення, яке менше обтяжене нормами та певними умовами і в якому завжди є місце для мовної імпровізації, є середовищем, найбільш сприятливим для процесу лексикалізації морфем. Переходять із розряду морфем у розряд лексем, як правило, префіксоїди, корені складних за структурою іншомовних слів, аброкорені, рідше – суфікси, суфіксоїди та префікси. Трансформуючись у слова, афікси та афіксоїди водночас зазнають декореляції – набувають статусу кореневих морфем, бо насправді тільки корені можуть ставати лексемами. Розмірковуючи над механізмом лексикалізації морфем, доречно пригадати висловлювання О. О. Потебні про

те, що корінь як абстракція і корінь як об'єктивна величина, тобто як слово (тільки слово має в мові об'єктивне буття), є два цілком різні поняття [6, 26–27]. Корінь – носій лексичного значення слова лише в його найзагальнішому вигляді. Тому не можна ототожнювати кореневу морфему зі словом, яке формально збігається з коренем. Пор., наприклад, значення морфем *ліс-* зі значенням слова *ліс* (*ліс-* як коренева морфема: *той (такий), який стосується лісу; ліс* як слово: *велика площа землі, заросла деревами й кущами*).

Отже, алгоритм дії механізму лексикалізації морфем схематично можна описати таким чином: спочатку, потрапивши у сприятливе середовище, афіксальна морфема (афіксоїд) актуалізується у свідомості мовця завдяки характеру свого значення та високій продуктивності; потім, зазнавши декореляції, ця морфема перетворюється на корінь; нарешті, коренева морфема, набувши цілісності семантики, стає лексемою. Яскравим прикладом лексикалізації морфем, поєднаної з декореляцією, є функціональне перетворення частини *-бус* у словах на взірць *автобус, аеробус, тролейбус, таксобус, шангенбус*. Морфема *-бус*, яка за своїм походженням є закінченням латинського означального займенника *omnis* зі значенням „всякий, кожний” у давальн. відм. множ., у складі вищеназваних слів виконує функцію афіксоїда. В останні два-три десятиліття ця морфема почала функціонувати в українській мові як вільний корінь, відповідно – як самостійна лексична одиниця. Пор., наприклад: *бус, бусик*. Отже, *закінчення – суфіксоїд – корінь – слово* – такою є діалектика функціонування морфем *-бус*.

Звернімося до інших прикладів лексикалізації морфем. Серед них найчастіше фіксуються слова, які за своїм походженням є запозиченими префіксоїдами. Одна з найбільш давніх лексем, що з'явилася ще на початку 20-х років минулого століття, – *контра* (*контр-* → *контра*). Іменник подається в сучасних тлумачних словниках зі значенням: *заст., зневажл.* 1. Контрреволюціонер, контрреволюціонерка. 2. *збірн.* Контрреволюціонери [2, 450].

Найновіший приклад набуття морфемою ознак слова, зафіксований нами, – *топ* зі значенням „найкращий у певному середовищі” (пор.: Зібралися всі *топи*). Іменник *топ* (множ. *топи*) – наслідок

лексикалізації префіксоїда *топ* („високий”), який нині набув в українській мові високої продуктивності (пор.: *топ-менеджер*, *топ-наречена*, *топ-модель*, *топ-трійка*, *топ-новини* тощо). Порівняно недавно в активному вжитку українців з’явилося слово *супер* з семантикою „дуже хороший, чудовий” (*супер-* → *супер*). Тлумачний словник фіксує цю лексему ще в одному значенні: „розм. Те саме, що суперобкладинка (паперова обкладинка, яка накладається поверх палітурки книжки)” [2, 1216].

Поряд зі словом *супер* у розмовному мовленні функціонує лексикалізований префіксоїд *екстра-*, який також має значення „дуже хороший”. Утім, попри однакове значення, ці лексеми в більшості випадків не можуть замінити одна одну. Відносно новим є також слово *інтер*, яке утворилося шляхом лексикалізації префіксоїда *інтер-* зі значенням „між” у слові *інтербачення*. Цим словом називається в Україні один із телеканалів міжнародних передач. *Унтер* – *заст.*, *розм.* Те саме, що унтер-офіцер – звання молодшого командного складу із солдат у дореволюційній Росії та деяких інших сучасних арміях [2, 1297]. Лексема *унтер* – наслідок трансформації префіксоїда *унтер-* зі значенням „нижчий” у слові *унтер-офіцер*. О. А. Земська як приклад лексикалізації морфеми наводить слово *транс* зі значенням *трансформатор* [3, 178]. Власне, ця лексема й утворилася від іменника *трансформатор* шляхом лексикалізації префіксоїда *транс-* („через,,). У тлумачних словниках слово *транс* фіксується з іншою семантикою: 1. Форма психічного розладу, що проявляється в затьмаренні свідомості... 2. Стан екстазу, ясновидіння [2, 1261].

Ґрунтуючись на значеннях цієї лексеми, гадаємо, що вона також з’явилася внаслідок набуття префіксоїдом *транс-* ознак слова. Давно стали звичними в українській мові такі лексикалізовані морфеми, як *максі*, *міні*, *міді*, що позначають відповідно довгий, короткий і середньої довжини жіночий одяг. Значення цих слів закріплене в тлумачних словниках, чим засвідчується їх входження в мовну систему.

Єдиний випадок лексикалізації префіксів, зафіксований нами, – контекстуальне вживання префікса *най-*, характерне винятково для

розмовного мовлення (пор: *Ти у мене най, най, най*). Словом *най*, з погляду мовця, підкреслюється найвищий ступінь вияву позитивних рис певної особи без їх називання. Статус самостійних слів можуть набувати початкові частини (абропрефікси) аббревіатур, наприклад: *мед* (*медінститут*), *пед* (*педінститут*) тощо.

Деякі слова в українській мові утворилися шляхом лексикалізації початкової частини (префіксоїда, кореня) складних запозичених слів, наприклад: *авто́*, *аудіо*, *відео*, *кіло*, *кіно*, *метро*, *мото*, *фото* тощо. Усі вони належать до активного мовного вжитку.

Лексикалізація суфіксів – рідкісне явище. Як правило, набуття суфіксом ознак слів можна спостерігати лише в певному контексті, наприклад: *енки* – жартівлива назва мешканців Центральної та Східної України, прізвища яких утворюються переважно за допомогою суфікса *-енк-о*; *ізми* – різні філософські та політичні течії (пор.: *Нам набридли всі ці ізми*); *істи* – особи, які є прихильниками певних філософських, релігійних, політичних напрямів (пор.: „... баптисти, євангелісти ... і всякі такі інші „істи” – Остап Вишня). Інколи лексикалізації зазнає не окремий суфікс, а кінцева частина слова, повторювана в дериватах одного словотвірного типу: *надцять* – чітко не визначена кількість (пор.: Усі попередні *надцять* років). Як самостійне слово може вживатися кінцева частина аббревіатури, що виділяється в багатьох однотипних утвореннях: *коми* (пор.: „І потяглися до Кременчука всі оті губревкоми, парткоми, Бе Бе, губчека, військкоми та всілякі інші „коми”, яких наплодила комуна” – В. Шкляр).

Серед суфіксів, що функціонують у розмовному мовленні як лексеми, О. А. Земська називає такі афікси, як *-дром*, *-тека*, *-рама*, *-фікація*, що могли відповідно виділитися на основі слів на взірць *аеродром*, *бібліотека*, *циркорама*, *електрифікація* [3,133–134]. Прикладом лексикалізації суфіксоїда можна розглядати наведене нами вище слово *бус*.

Своєрідним різновидом лексикалізації морфем є утворення слів способом усічення за зразком аббревіації. Йдеться про такий тип деривації, при якому нова лексема утворюється усіченням мотивуючого слова без збереження цілісності його морфем, наприклад:

бад (бадмінтон), дез (дезодорант), зав (завідувач), зам (замісник), лаб (лабораторія), маг (магнітофон), мікроб (мікробактерія), спец (спеціаліст), універ (університет), фан (фанатик), фольк (фольклор), шиз (шизофренік) тощо. Пор. також рос. *препод (преподаватель)*.

Як і в абрєвіатурах, у словах, утворених способом усічення за зразком абрєвіації, вичленовується не повноцінна коренева морфема, а аброкорінь. Інколи в аброкорені одночасно морфемізується повноцінний префікс та усічена частина кореня (пор.: *зав, зам, де за-* – префікс, який входить до складу мотивуючих слів *завідувач* та *замісник*, а *-в-* та *-м-* – усічені частини відповідних кореневих морфем). Усі аброкорені – вільні морфеми. Це означає, що вони зазнали лексикалізації і можуть існувати як самостійні слова.

Узагальнюючи вищевикладені міркування, можна зробити висновки про те, що морфема як найменша значуща структурна одиниця слова має діалектичний характер. Афікси та афіксоїди, аброморфеми, зазнаючи декореляції, за певних умов можуть змінюватися на кореневі морфеми, а останні – лексикалізуватися, тобто набувати ознак самостійних слів. Нерідко лексикалізації зазнають також кореневі морфеми складних слів іншомовного походження. Усі ці перетворення, на наш погляд, відображають загальну тенденцію розвитку мови до вираження більш концентрованого смислу більш економними засобами. Лексикалізація морфем – продуктивне джерело поповнення словникового складу мови, свідчення її активного розвитку.

Література

1. Бєвзенко С. П. Український словотвір в історичному висвітленні / С. П. Бєвзенко. – Одеса : ОДУ, 1979. – 59 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение. – 304 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник / Ю. О. Карпенко. – К. : Академія, 2006. – 336 с.

5. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
7. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови: монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
10. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
11. Хрустик Н. М. До питання про декореляцію / Н. М. Хрустик // Записки з українського мовознавства: зб. наук. пр. / відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 2006. – Вип. 16. – С. 245–250.
12. Хрустик Н. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка: підручник / Н. М. Хрустик. – Одеса : Фенікс, 2012. – 136 с.
13. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : МГУ, 1968. – 310 с.
14. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии / Н. М. Шанский // Русск. яз. в шк. – 1960. – № 3. – С. 3–11.